

הקדמה. א. בית ונעורים. ב. משרד הביטחון. ג. משרד החוץ. ד. מזכירות
הממשלה. ה. גיור. ו. היועץ המשפטי לממשלה. ז. בבית המשפט העליון.
ח. היחס לבית המשפט העליון. ט. על הכרך. כללם של דברים.

הקדמה

לפני למעלה מעשור נתבקשתי ליתן אחת מהרצאות קציר באוניברסיטת תל אביב, על שם פרופ' אהרן קציר המנוח שנרצח בהתקפת טרור. אמרתי לבנו פרופ' אברהם קציר, כי במקום נושא משפטי כמקובל אבקש להרצות על החפץ חיים, ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, פוסק ואיש מוסר נודע. בהסכמתו עשיתי כן. פתחתי את דבריי, לקהל תל אביבי של כמה מאות אנשים, בשאלה על הכרת אישיותו של החפץ חיים, והיו מעטים שהרימו ידם. אמרתי, הנה המשל לשני עולמות. אם ניסע מכאן עשרים דקות לבני ברק, כל ילד בן שש־שבע ידע על החפץ חיים ומאבקו בלשון הרע, ועל פסיקתו ההלכתית במשנה ברורה. לעומת זאת, הילד וגם גדולים ממנו בשנים לא ידעו על נושאים שלקהל התל אביבי חשובים ביותר בעולמו החברתי והתרבותי. החברה החרדית בישראל, ובמידה פחותה בתפוצות, חיה בעולם משלה. היא שומרת על חומותיה, אך איננה מנותקת מן העולם ה"אחר". יש השקות לא מעטות בינה לביןנו, לא רק ההשקה הפיזית של המפגש ברחוב אלא גם השקה מעשית, בוודאי ביישובים הלא מעטים שבהם חיים חרדים, דתיים ציוניים, מסורתיים וחילוניים בצוותא, במקומות עבודה בחלקם, בבתי כנסת בחלקם, ובכנסת. אבל ההפרדה הבולטת מן הציבור הכללי, החילוני והציוני־דתי, בלבוש, בחינוך, באורחות החיים ובדורות המשך בנישואין חשובה – קריטית – לעולם החרדי, הרואה עצמו כממשיך מסורת של מאות שנים אם לא למעלה מזה, של הקיום היהודי. בעיני עצמו, העולם החרדי הוא שמירת החותם, הוא הערובה להמשכיות היהודית ובראש וראשונה ללימוד התורה, "כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה".¹ לימוד התורה מייצג את תמציתה הרעיונית של ההוויה החרדית. הוא שהוליד את "חברת הלומדים", כביטוי של פרופ' מנחם פרידמן,² כלומר, את האידיאל של הקדשת היהודי את עצמו ללמוד תורה, גם אם כרוך הדבר במחיר כבד, בחינת דברי המשנה במסכת אבות (ו, ד) "כך היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל". לא למותר להזכיר, כי הרב מאיר שפירא, מייסד לימוד הרף היומי בגמרא, היה גם מייסד ישיבה חשובה, ישיבת חכמי לובלין בפולין, שיצרה

* המשנה לנשיאת בית המשפט העליון בדימוס.

1 מתוך ברכות קריאת שמע בתפילת ערבית.

2 ראו מנחם פרידמן החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים 80 (1991).

תנאי לימוד ומחיה "מודרניים", ואת דברי המשנה שהבאנו קרא בסימני שאלה – האם כך היא דרכה של תורה? אדרבה. חשוב להטעים את ערך לימוד התורה, כיסוד מוסד מן המעלה הראשונה בעולמה של יהדות בכלל; "לא־ימוש ספר התורה הזה מפוך, והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, 8).

ברשימה זו בחרתי לספר על מפגשיי – מפגשי ציוני־דתי – עם העולם החרדי, משל שאולי יש בו כדי ללמד, ובחתימה אבוא לתובנות כלליות אחדות.

א. בית ונעורים

ענף עץ אבות שלי, מצד אבי, היה מרקע תורני, תרבותי ולשוני ליטאי בעיירה בבלרוס. אבא סיפר לי תמיד כי בשלהי מלחמת העולם הראשונה, בהיותו כבן שמונה־תשע, עבר בעיירה חסיד גור בלבושו האופייני, וסבו של אבא אמר לו בידיש "ער איז פון די כת", הוא מהכת, הכינוי בפי המתנגדים מאז ימי הגאון מווילנה לחסידים. אָמִי הייתה בת למשפחה חסידית מאוקראינה הרוסית, מכפר סמוך לעיירה מקארוב שהרבי שבה היה מוחזק עושה מופתים, שבהם האמינה סבתי – אך לא אָמָא, חניכת הארץ – בכל ליבה.

אבל שני הוריי גדלו במשפחות דתיות שלא היו חרדיות, בוודאי לא במובן המוכר כיום. בילדותי המוקדמת בתל אביב גרנו ברחוב אחד העם, מול חצר בלז ובית המדרש של גור באותם ימים. אבא רצה, כשהייתי כבן ארבע־חמש, שאראה מנהגי חסידים. לקחני אפוא לסעודה שלישית של הרבי מבלז, ואולי היה זה הרבי מגור שבא מירושלים לחסידיו בתל אביב. בני ברק עוד הייתה הרבה פחות על המפה החרדית. קיבלנו שיריים, כמקובל בסעודות של אדמו"ר. בטרם החליט אבא הליטאי מה לעשות, הגיע בריצה חסיד שאיחר והשיריים ניתנו לו. לא היה קץ לחדוותו, כזכור לי.

בגבעתיים שבה גדלתי לא היו חרדים למעט זעיר פה זעיר שם. היו שני רבני העיר, הרב אוריה ברוידא, חרדי ירושלמי, והרב שמואל תנחום רובינשטיין (לא קרוב משפחה), תלמיד חכם מופלג, מתלמידי ישיבת חכמי לובלין בפולין שלפני השואה, לימים אב בית דין בתל אביב, ובמהות ציוני דתי, שעל מצבת רעייתו ציין כי זכר לה חסד נעוריה, לכתה אחריו לארץ ישראל. היה הרב משה אשר דורף, תלמיד חכם מופלג בלבוש חרדי, אך ציוני דתי בכל ליבו עוד מארץ הולדתו רומניה. הלבוש החרדי לא היה חזון נפרץ, וגם הציונות הדתית הייתה מיעוט קטן.

בגיל צעיר נטלני אבא לבני ברק בימי ירחי כלה, שבועות הלימוד על פי המנהג הקדום בשיבות בכל בימי התלמוד, שהנהיג מייסד ישיבת פוניבז' הרב יוסף כהנמן. אבי היה מאזין בקשב לשיעורי הפתיחה של הרב כהנמן שהיו בידיש, אך גם ילד קטן שידעתי היידיש שלו מעטה, יכול היה לחוש בעליל את להט התורה שפיעם בו.

מוריי לתלמוד בבית הספר התיכון הדתי בתל אביב ("צייטלין") היו תלמידי חכמים משיבות ליטא ואחרות, ובהם הרב שמעון פרידלנדר, תלמיד ישיבת מיר שהושפע מאוד מן המשגיח, מורה המוסר הבולט שם, הרב ירוחם לוואוויץ. ספרי הרב ירוחם הם נר לרגליי כיום. אחר היה הרב ד"ר א"י בומבך, איש גליציה ואנגליה. הזרעים שזרעו נבטו לימים ביתר שאת. בבחינת הבגרות בתלמוד בחן אותנו הרב שלמה מן ההר מירושלים. העמקנו בלימוד ומאותם ימים נתחבב עליי לימוד התורה, ולא ארכה השעה והתחלתי קובע עיתים

לתורה, דבר שהלך וגבר עד כי נעשה מרכזי בהווייתי עד היום הזה. בין מוריי בחברות ובקבוצות לימוד כגון בחוג השופטים ועורכי הדין הירושלמים, היו הרב אליהו גרוסברג, חרדי-ציוני-דתי, ואחריו ד"ר בני פורת ובחוג אחר הרב שלמה משה עמאר, שהווייתי חרדית ספרדית אם גם כוללת רכיב ציוני מובהק, אך אולי לא מוצהר. מחובר אני ללימוד התורה באופן יומיומי. משניות תמיד בכיס חולצתי (אינני רוכש חולצות נטולות כיס), אני לומד דף יומי וסדר לימוד יומי נוסף, וכן הוגה ככל יכולתי בכתבי החפץ חיים וגדולי תנועת המוסר, בהם רבי ישראל סלנטר ורבי ירוחם לוואוויץ.

כסטודנט צעיר הייתי הולך בלילות שבת לחצרות חסידים ובבוקרי שבתות לכתי כנסת חסידיים בירושלים וגם בבני ברק כדי לספוג את אוירתם. זכורני שהרבי מלעלוב הניח ידיו על החלות בקידוש של ליל שבת ואמר בדבקות "ממה, ממה", וחשבתי שזו אמירת מאמע, אָמָא, אך הוסבר לי כי ממה הוא ראשי תיבות "מלך מלכי המלכים". כך גם נתחבב עליי ברבות הימים ספר שפת אמת על התורה, לרבי מגור השני (רבי יהודה אריה לייב), ואני מעיין בו מדי ליל שבת זה עשרות בשנים.

ב. משרד הביטחון

במשרד הביטחון, שבו התחלתי בפועל את שירותי הציבורי, זמן לא רב אחרי השירות בצה"ל, בראשית שנות השבעים, זכיתי עד מהרה, לשמחתי, לאמונו ולחיבתו של חיים ישראלי, עוזרם המיתולוגי של שרי הביטחון לדורותיהם מאז ימי דוד בן-גוריון, ולאורך למעלה מיוכל. ישראלי, איש דתי באורח חייו וממשכימי בית הכנסת, הגם שלא היה תמיד חבוש כיפה, זכה לאמונם הרב של ראשי הציבור החרדי, בהיותו חוליית קשר לוועד הישיבות ומזכירו – שני דורות של משפחת טננבוים, ובפועל החזיק ב"תיק הישיבות" במשרד הביטחון.

באותם ימים עדיין היו בנות דתיות שביקשו פטור משירות צבאי חייבות לעמוד בפני ועדת פטור בלשכת הגיוס, והיו מהן שלא השיבו נכונה לשאלות שנשאלו, כך שלא קיבלו את הפטור. כשהיה המדובר במישהי מן הציבור החרדי או קרובה אליו, היו נחלצים לעזרתה חברי הכנסת החרדים. הבולט שבהם בהקשר זה היה הרב שלמה לורינץ, ממנהיגי אגודת ישראל שניהן לאורך השנים גם כיו"ר ועדת הכספים של הכנסת והמועצה המייעצת של בנק ישראל. הרב לורינץ – כמותו כחבריו – פעל כחבר קונגרס או כסנטור אמריקני, קרי, כנציג אישי של בוחריו. חיים ישראלי החליט על שני צעדים: האחד, להקים ועדת שניים שבה השתתפו ראש מרכז הגיוס דאז אל"מ יצחק רוזן ואנוכי, שדנה בתיקי הפטור מגיוס כממליצה לשר הביטחון בעל הסמכות; ושנית נתן לחברי הכנסת החרדים את שמי כגורם שאליו יוכלו לפנות. הייתי "מופצץ" אפוא בפניות של הרב לורינץ, איש נעים הליכות כשלעצמו, שהיה מתקשר למשרדי השכם והערב במשאלות אינדיבידואליות, ואף לביתי בשעות הלילה המאוחרות, בשיחות ארוכות. היינו זוג צעיר וכשהייתי אומר לרב הפונה, "אולי נשוחח מחר", הייתה תשובתו "זה פיקוח נפש". כך גם לגבי בני הישיבות. זכורני שיחה שבה אמר על צעירה שלא עברה את ועדת הפטור, "אם הרב עובדיה אמר שהיא דתית, היא לא דתית? אם האפיפיור אומר שמישהי קתולית, היא לא קתולית?"

ג. משרד החוץ

בהמשך עברתי למשרד החוץ, ועסקתי בנושאי השלום עם מצרים, ביחסים עם ארצות הברית, בהסכם שלא המריא עם לבנון ועוד. מדי פעם עלו נושאים הקשורים בחרדים. וזכורני – בין השאר – מקרה של "חילוץ" חרדי ממאסר סובייטי. היה חרדי בירושלים, חסיד ברסלב בעל משפחה, איש בסוף שנות השלושים לחייו, שהחליט כי עליו להגיע לאומן, מקום קבורתו של רבי נחמן מברסלב, הואיל והרבי הבטיח כי מי שיגיע לקברו ויתפלל ויקרא את התיקון הכללי, פרקי תהלים בסדר שקבע, יוציאו הרבי מן הגיהנום אף בזקנו ופאותיו. באותם ימים לא היו יחסים דיפלומטיים עם ברית המועצות ולא הייתה תיירות לשם. אותו צעיר נסע לבוקרשט – המדובר בשנת 1980 לערך, ורומניה הייתה היחידה ממדינות הגוש הסובייטי דאז שקיימה יחסים דיפלומטיים עם ישראל – ומשם נטל דרכון אמריקני של יהודי מבוגר בהרבה, שונה בחזותו ולבן זקן, ועלה על טיסה לקייב שבאוקראינה. הוא נעצר מייד והואשם בהאשמות חמורות.

לעזרתו נחלץ ח"כ הרב מנחם פרוש, מנהיג הפלג הירושלמי באגודת ישראל, שגויס על ידי קרוב משפחתו של האיש, עורך "המודיע" הרב משה עקיבא דרוק. הרב פרוש לא הפסיק לפנות בעניין זה יום וליילה. היינו צוות של שניים שטיפל ב"פדיון השבוי" – משה גוראון, מנהל המחלקה הקונסולרית במשרד החוץ, איש נפלא, ואנוכי. הקשר עם השלטונות הסובייטיים היה באמצעות ממשלת הולנד. התחלנו בפניות, ובקשתנו התבססה על כך שהמדובר לקוי בנפשו, אף גרמנו לכך ששר החוץ יצחק שמיר יעלה את הנושא בפגישה בהאג עם שר החוץ ההולנדי כריס ון דר קלאו. כדי לאשש את המעוררות הנפשית, הצליח חיים ישראלי, לבקשתי, למצוא בארכיון צה"ל, את מסמכי הפטור של האיש, שהתבססו לא על דחיית שירות בחינת תורתו אומנותו, אלא על פטור נפשי. תרגמנו את המסמכים והטבענו עליהם כנדרש חותמות שעווה אדומות. בעזרת אלה השתכנעו הסובייטים והאיש שוחרר בתום כמה חודשי מעצר.

בעת שהותי באוניברסיטת הרווארד בבוסטון במסגרת מעין־שבתון, הייתי מתפלל בקביעות אצל הרבי מבוסטון, רבי לוי יצחק הורוביץ, וגם מבקר בשיעוריו של הרב יוסף דב סולוביצ'יק, ההוגה הציוני־דתי הגדול, במוצאי שבתות ובימי ראשון, וגם בסעודה שלישית אצל חתנו, פרופסור הרב יצחק טברסקי, שבצד היותו פרופסור בהרווארד היה גם הרבי מטלנא, נצר לשושלת חסידיית ותיקה. זכרם של ניגוני שעת רעוא דרעוין, שעת הרצון של דמדומי שבת טרם יציאתה, חרות בליבי.

פרק לעצמו קובעת התיידדותי רבת השנים עם מזכירו הנאמן והמסור של הרבי מלובאוויטש ר' בנימין קליין, איש חמודות, שבינינו קישר מורי וחברי יוסי צחנובר עוד ב־1974. עם השנים, בתפקידים שונים במשרד החוץ ובעיקר במזכירות הממשלה, הפכתי למעין "חוליית קשר" של הרב קליין, והוא היה מתקשר תכופות כדי לשמוע באופן כללי על הנעשה (כמובן לא סודות מדינה) וכדי להעביר מסרים מטעמו של הרב, מדי פעם בפעם. בזכותו גם נודמן לי לשוחח עם הרבי בנושאי גיור ויחסי ישראל־ארצות הברית.

בשנים שלאחר השגת השלום עם מצרים, ואני אז היועץ המשפטי במשרד החוץ, פנה אליי רבה החב"ד"י של אילת, הרב יוסף הכט, וביקש לקיים את מצוות הרבי כי ספר התניא, ספר היסוד של חב"ד מאת הרבי הראשון ("הזקן") רבי שניאור זלמן מלאדי, יודפס בכל עיר

חשובה בעולם – והמשאלה הייתה הרפסתו בקהיר ובאלכסנדריה, כך שמכונית ובה מכונית דפוס תיסע לשתי הערים הללו לשם המבצע. החלתי בפעילות דיפלומטית מאומצת, בעזרת שגריר ישראל במצרים משה ששון ושגרירות מצרים בישראל, כדי להסביר שאין מדובר בפעולת ריגול רחמנא ליצלן. סוף דבר שהמבצע יצא אל הפועל בשעה טובה, ושני עותקי הספר מקהיר ומאלכסנדריה שמורים בביתי אחר כבוד.

הרב שלמה מידנצ'יק, נהג הקטר ה"מיתולוגי" ואיש כפר חב"ד, היה ממבקרי ביתי ולשכתי, במשרדים השונים שבהם שירתתי. רוחו הטובה, אמונת חכמים התמימה, השמחה שהשרה, היו למופת. לימים בהיותי מזכיר הממשלה ביקש לקרוא מגילת אסתר אצל ראש הממשלה שמיר, וראש הממשלה הסכים בתנאי שאבוא גם אני. השמחה הייתה נהדרת. הקשר עם בניו נמשך.

ד. מזכירות הממשלה

ב־1986 התמניתי למזכיר הממשלה בממשלת האחדות הלאומית. היו כמה חרדים אשכנזים שמילאו תפקידי סגן שר והייתי כתובת יומיומית נוחה להם לפני שיגיעו לראש הממשלה, וצינור להעברת מסרים. חלקם היו סגני שרים "כמקובל" וחלקם היצור האנדרוגני של "סגן שר במעמד שר", שלא היה לו עיגון;³ כך – עד לתיקון חוק יסוד: הממשלה בסעיף 33(א) שהרחיב את האצלת הסמכויות לסגן שר שהשר הממונה עליו הוא ראש הממשלה, וזאת כדי לפטור את החרדים מאחריות ממשלתית מלאה, תיקון מוקשה בעיניי. היה זה תיקון חוק יסוד למטרה פוליטית נקודתית, גם אם לא הייתה זו הפעם הראשונה במדינת ישראל, והמרחם ירחם. חבר הכנסת הרב מנחם פרוש היה אחד מסגני השרים (הוא עוד ביקרני בווישינגטון בעת כהונתי כצייר ישראל), והיה מטלפן תכופות בלילה כדי להעביר מסרים לראש הממשלה שמיר (לחיבה בינינו נתן ביטוי בדברים שבכתב). הרב פרוש, לצד היותו פוליטיקאי וגם סופר היסטורי מוכשר, היה איש חסד; כשאחת מן המזכירות במזכירות הממשלה סיפרה על קרובת משפחה, ילדה, הזקוקה לניתוח, הוציא מייד, בנוכחותי, המחאה אישית נכבדת ומסר לה. בנו הרב מאיר פרוש בא בנעליו. כך גם חבר הכנסת הרב אברהם ורדיגר, איש רב קסם שהוציא לאור את ספרי סבו על הסידור, וגם צייר חובב בעל רמה, היה לסגן שר לענייני ירושלים. חבר הכנסת הרב משה זאב פלדמן, סגן שר העבודה והרווחה, שבא לפוליטיקה לשנים ספורות, היה בן שיח נעים. היו גם סגן השר הרב שמואל הלפרט ועוד.

כמזכיר הממשלה עסקתי לא מעט בנושאי הציבור החרדי, ואחד מבני השיח היה חבר הכנסת הרב אברהם שפירא, שכיו"ר ועדת הכספים כונה "מנכ"ל המדינה". הוא היה מתקשר תכופות כדי למסור לראש הממשלה מסר דיסקרטי כזה או אחר – "תאמר לראש הממשלה בבל יגיד", כלומר, שלא יאמר לאיש, שיישאר בסוד. בשווי מן השגרירות בווישינגטון נתבקשתי על ידי השר זבולון המר לטפל מטעם הממשלה בפתיחת האוניברסיטה המורמונית בירושלים, שממנה הסתייגו החרדים בשיהוי גדול, לאחר שהמבנה כבר עמד על תילו; אך

3 ראו ההשתלשלות בפסקי הדין בג"ץ 3002/09 ההסתדרות הרפואית נ' ראש ממשלת ישראל (פורסם בנבו, 9.6.2009) ובג"ץ 3132/15 מפלגת יש עתיד בראשות יאיר לפיד נ' ראש ממשלת ישראל (פורסם בנבו, 13.4.2016), שבו נפסל "מוסד" זה.

הוכנסו בהסכם שהוכן עם המורמונים תיקונים קלים – לא מהותיים למען האמת – בעקבות פגישה עם הרב שפירא, שהסכו לו נחת ועונג.

מקום לעצמו קובעים היחסים עם שרי תנועת ש"ס – שומרי תורה ספרדים – וסגני השרים. היו אלה שנות צמיחתה של התנועה, שנות השמונים. נציגה הראשון בממשלה היה הרב יצחק פרץ, איש עדין, שלימים בא במקומו אריה דרעי הצעיר, אז בנסיקה. לצערי נודמן לי לימים כיועץ משפטי לממשלה לעסוק בתיקיו הפליליים, אך באותן שנים היו היחסים עימו ועם שאר חברי הכנסת של ש"ס טובים, לרבות עם השרים הרבנים אליהו ישי, רפאל פנחסי ואליהו סויסה. הדבר גם קירבני לכתביו התורניים של הרב עובדיה יוסף, שעוד בצעירותי נהגתי ללכת לדרשותיו בבית היתומים הספרדי ברחוב יפו בירושלים ולהאזין מדי ערב שבת לשיחות הרדיו שלו. תהיתי תמיד לגבי הפער שבין כתיבתו המתונה והיפה לבין סגנונו העממי בדרשותיו השבועיות, שהיו לעיתים למוקד מחלוקת. על גדולתו התורנית אין עוררין, ועד היום הזה אני שב לפסקיו ההלכתיים. שמורה עימי הקדשה על אחד מספריו, ערב הכרעה בתיק חשוב, כהאי לישנא:

לכבוד ידידי וחביבי מכבר ומחבב את התורה ולומדיה ונושא דגלה ברמה, רבי אליקים רובינשטיין שליט"א, השי"ת יתקנהו בעצה טובה מלפניו ובכל אשר יפנה ישכיל ויצליח, וימצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם ויהיה בו מדת קונו מטה כלפי חסד ויוכח לשובע שמחות ולאורך ימים, ושנות חיים, ירום ונשא גבה מאוד ברוב אושר ושלוח, השקט ובטח, ירדו עוז נאמן אהבתו מוקירו ומכבדו (וכאן חתימת הרב).

ועוד, בשנת 1989 כתבתי למערכת "הארץ", בהיותי מזכיר הממשלה, את המכתב הבא:

במדור 'ראיתי שמעתי' (30.12) סופר על תשובות של הרב עובדיה יוסף לשאלות בהלכה, ונאמר כי 'לפעמים השאלות מצחיקות'. כהדרגמה מצוטטת תשובה בעניין שימוש בסדין חשמלי בשבת. דומני שיש באפיון ה'מצחיק' משום פגיעה ברגשות של ציבור רחב, בעל זיקה להלכה. כבכל מערכת נורמטיבית, מתעוררות גם בהלכה שאלות יומיומיות, שלמי שהיא תורת חיים בעבורו הן שאלות רלבנטיות לחלוטין. מסופקני אם הכותב עלום השם – הזכאי כמוכן לדעותיו – היה מתייחס לעניינים הקשורים בדת אחרת באותה קלות עט.

בשנותיי במזכירות הממשלה עסקתי בנושאי השלום עם ירדן והפלסטינים במדרד, בושינגטון ובערבה. הרבי מבלז, שהיה ידוע כאיש מתון מבחינה פוליטית, הזמין אותי כדי שאתדרך אותו בארבע עיניים על הנעשה במשא ומתן. התרשמתי מן הידע שגילה במהלכים המדיניים.

ה. גיור

נושא שהקדשתי לו זמן רב באותן שנים היה עניין הגיור. בשלהי 1988, לקראת הקמת הממשלה לאחר הבחירות, פרץ משבר קשה אל מול גורמים רבים ביהדות התפוצות, לאחר שבהסכמות מוקדמות הבטיח המיועד להקמת הממשלה יצחק שמיר לתקן את הגדרת יהודי בחוק השבות לפי דרישת החוגים האורתודוקסיים. באה צעקה גדולה ומרה מצד היהדות הקונסרבטיבית והרפורמית בתפוצות, בעיקר בארצות הברית, ולבסוף הוקמה ממשלת אחדות

בלא שחוק השבות תוקן, אך נעשה מאמץ ניכר, שאותו הוטל עליי לרכז, להגיע להבנה בנושא הגיור בין הזרמים השונים (מאמץ דומה נעשה גם על ידי צוות שרים שהשתתפתי בו עוד ב־1987 ואחר כך בוועדת נאמן בשנים 1997–1998). מאמץ זה כלל גם מגעים בארץ ובארצות הברית עם גורמים שונים שכללו אורתודוכסים, קונסרבטיבים ורפורמים, וכמובן גם את הציבור החרדי. בארץ במיוחד הייתה זו הרבנות הראשית (שאומנם בראשה עמדו אז שני רבנים בעלי קו ציוני־דתי, הרבנים מרדכי אליהו ואברהם שפירא), אך הדגש היה בארצות הברית, נוכח המשבר. האמת תיאמר, כי כל מגע עם גורמים קונסרבטיבים ורפורמים לא היה לרוחם של גורמים חרדיים, אם לנקוט לשון המעטה (דבר זה בעיקר גם טרפד את המאמצים בסופו של יום). ועוד, הרבי מלובאוויטש, הרב מנחם מנדל שניאורסון, אדם גדול ורב זכויות שהדליק נר יהודי בכל חלקי תבל, היה בשנים שקדמו הלוחם הגדול למען תיקון חוק השבות על ידי תוספת "כהלכה" להגדרת "יהודי" (שהיא, כנודע, בן לאם יהודייה או שנתגייר ושאינו בן דת אחרת), אף שסבורני משפטית כי תוספת זו לא הייתה פותרת את הבעיה שביקש הרבי לפתור. ואולם, כשבאתי אליו ב־1989 עם הרעיון שהיה לנו אז, שכלל מחד גיסא גיור הלכתי בבית דין מוכר על ידי הרבנות הראשית ומאידך גיסא שיתוף נציגים מן הזרמים הקונסרבטיבי והרפורמי בוועדה בתהליך ההכנה לגיור, אמר לי "מה שהיה היה, תגן על ארץ ישראל", כלומר, הרבי חדל אז מעיסוק בנושא המהות. במסגרת המאמצים שגם תיארתי בחוות דעתי לימים בפסק הדין בעניין רגצ'ובה⁴, הייתי במגע קרוב וידידותי עם הרב משה שרר, מי שהיה המנהיג הפוליטי של אגודת ישראל בארצות הברית, פיקח ושנון, שהטיל ספק רב באפשרות להגיע להבנה הכורכת את הזרמים האחרים, וגם מועצת גדולי התורה בארצות הברית יצאה נגדם. ביקרתי גם אצל הרב דוד פיינשטיין, בנו של הרב משה פיינשטיין הפוסק הגדול, שחרף סובלנותו בכלל היו עמדותיו בנושא הקונסרבטיבים והרפורמים מורכבות, בעיקרן שמרניות כמות שתיאר הרב ד"ר הראל גורדין בספרו.⁵ הדלפה לביטאון חרדי, שהציגה את ההסכמות שהושגו כאילו דובר בבית דין משותף לכל הזרמים, מה שלא התקבל על דעת אף לא אחד מן החוגים האורתודוכסים, גם המתונים, ולא היה ולא נברא כאמור, הכשילה את המאמץ. אוסיף, כי כשנפטר הרב משה פיינשטיין, בימי כהונתי בשגרירות, התייחסתי במכתב למשפחתו להיותו "הארי שבחבורת פוסקי הדור, ניצחו אראלים את המצוקים ועולם התורה נתייתם". נעניתי בכבוד.

במובן המהותי נסבה המחלוקת הן על עצם ההכרה מצד החרדים בעולם הקונסרבטיבי והרפורמי, והן על מהות קבלת עול מצוות שהיא חלק מובנה בדרישות הגיור. דברים אלה מלווים אותנו עד עתה, ולצד ערי חרף העובדה שבפתרונות שהוצעו, לרבות של ועדת משה נסים לאחרונה, לא היה שמץ פגיעה בהלכה, אך היה בהם כבוד לכל הזרמים, לא אסתייעא מילתא.

1. היועץ המשפטי לממשלה

ב־1997 התמניתי לכהונת היועץ המשפטי לממשלה. תפקיד זה חייב הכרעות חוזרות ונשנות שלא היו לרצון לחלק פלוני או אלמוני בממשל ובמערכת הפוליטית, וכחובת התפקיד

4 בג"ץ 7625/06 רגצ'ובה נ' משרד הפנים (פורסם בנבו, 31.3.2016).

5 משה פיינשטיין הנהגה הלכתית בעולם משנתה 144–218 (התשע"ז).

והשמירה על כיבוד החוק אינך יכול לצאת ידי כולם. בהקשר החרדי היה מדובר בהחלטות שנגעו לנושאי ההקצבות, למשל, תוך מתן תמיכה לחוות דעת של עו"ד אמנון דה-הרטוך, איש תורני בעצמו וישר כסרגל בנושאי מבחני התמיכה השונים. תדיר הייתה על הפרק שאלת הגיוס, והייתי במידה רבה בין השותפים להקמתן של ועדת חיים ישראלי וועדת השופט צבי טל, שניסו למצוא פתרונות אשר לימים גם נחקקו ב"חוק טל"⁶. בגלל אי-יישומו של חוק זה כדבעי, על ידי חרדים וצה"ל כאחד, נאלצתי בצער, בכהונתי בבית המשפט העליון, להיות בין השופטים שהכריעו על בטלותו, בהנמקה מפורטת.⁷

היו אלה גם שנות מתיחות בין החרדים לבין מערכת בתי המשפט שהתבטאו בהפגנה מול בית המשפט העליון בשנת תשנ"ט (1999) ובהתבטאויות בלשון קשה של הרב עובדיה יוסף נגד בית המשפט, שחיבו אף החלטה קשה כשלעצמה על פתיחה בחקירה.

יום אחד הזמינני הרב יוחנן סופר, הרבי מערלוי, מצאצאי החת"ם סופר ואישיות נכבדה בעולם החרדי, שהיה גר בשכונתי. מטרת השיחה הייתה להעביר מסר לראש הממשלה דאז אריאל שרון, כי בעמדותינו לגבי שטחי ארץ ישראל יש לדבר לא רק על ביטחון אלא גם על הזכות היהודית ההיסטורית. כמובן העברתי את המסר לראש הממשלה, והוא גם תאם את דעתי שלי, אך בשיחה הנעימה עם הרבי שאלתי על גיוס החרדים. תשובתו הייתה אופיינית לעולם החרדי, קרי, ראשית, כי התורה מגינה ומצילה ולימוד התורה שקול אפוא כנגד השירות, ושנית, שבצבא עלולים החיילים החרדים להיות חשופים להשפעות לא רצויות. השבתי כי לא יהיה אף לא רגע אחד שבו לא תילמד תורה חלילה, וצה"ל גם עושה כל מאמץ לספק את צורכי החרדים. חוששני כי העמדות נותרו בעינן.

בסוף תקופתי כיועץ המשפטי לממשלה, בא אליי באחד הימים סגן היועץ המשפטי למשרד הרווחה, עו"ד אדי וייס, ועימו צרור של תיקים שבהם הוכרזה ממזרות על ידי בתי הדין הרבניים בעקבות דברי אחד מהורי הקטין או הקטינה. ממזרות, כידוע, היא סטטוס הנגזר על אדם שלא פשע במאומה, והוא נושא את חטאי הוריו בעקבות מגע אינטימי עם אשת איש, דוגמה לא בלתי קיימת בעולמנו המתירני, או – באופן נדיר – גילוי עריות בין קרובי משפחה מדרגה ראשונה. לאחר פנייה שלא צלחה לנשיא בית הדין הגדול דאז, פניתי לימים בעצת הדיין הרב שלמה דיכובסקי, לנשיא החדש של בית הדין הרב שלמה עמאר. הרב עמאר הזמינני לשיחה עם פורום דייני בית הדין הגדול, שחלק מהם היה מבית שמאי ("שור טבוח לעינינו" – ביטוי לטענה שהדבר כביכול ברור ומובהק). בהמשך נוסח הסכם שנחתם בין הרב עמאר לביני ביום האחרון של כהונתי כיועץ המשפטי לממשלה.⁸ ההסכם כולל מבוא המציג את הצורך לחפש פתרון למקרים כאלה כיוון שכדברי חז"ל, מדובר ב"דמעת העשוקים ואין להם מנחם" וב"מעוות לא יוכל לתקון". על כן נאמר כי הקטין או הקטינה יהיו מיוצגים לא על ידי הוריהם הניצים ביניהם אלא על ידי היועץ המשפטי לממשלה, כי

6 חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002.
7 בג"ץ 1877/14 התנועה למען איכות השלטון נ' הכנסת (פורסם בנבו, 12.9.2017) (להלן: עניין התנועה לאיכות השלטון) ולפני כן בג"ץ 6298/07 רסלר נ' כנסת ישראל (פורסם בנבו, 21.2.2012) (להלן: עניין רסלר).
8 ביום ו' טבת התשס"ד, 31.12.2003. ההסכם מופיע אצל בנציון שרשבסקי ומיכאל קורינאלדי דיני משפחה כרך ב 1145 (התשע"ז) ("הנחיות סדרי הדין בעניין כשרות יוחסין").

הרכב מתמחה בבית הדין הרבני האזורי – ולא כל הרכב – יוכל לעסוק בחשש ממזרות, כי אם לא יצליחו להתיר את המקרה יהא ערעור אוטומטי לבית הדין הגדול, גם הוא בהרכב מיוחד, ואם עדיין תיוותר בעיה יינתן התיק לחידוש כאשר יתבגר הקטין או הקטינה ויוכלו לשוב ולהידרש לעניינם; קרי, עוצבו "חגורות ביטחון" לטיפול בנושא הרגיש. במשך שנים כשהייתי פוגש את הרב עמאר, שאני משתתף בשיעוריו, היה אומר לי, שוב התרנו מקרה של ממזרות.

כיועץ משפטי הותקפתי באופן בוטה על ידי חבר כנסת חרדי בשל עמדה שאישרה ניתוק חולה סופני לפי בקשתו ממכונת הנשמה (בטרם נחקק חוק החולה הנוטה למות, התשס"ו-2005, בעקבות ועדת הרב פרופ' אברהם שטיינברג). זכיתי אף מפי אותו חבר כנסת לתואר "רוצח". עמדתי – שבאה ממקום אנושי, כיבוד רצונו של הסובל סבל שאין לו שיעור – התבססה על עמדות תורניות נכבדות (אף כי חלקן אולי שנויות במחלוקת פוסקים).

ז. בבית המשפט העליון

הגעתי לבית המשפט העליון ב-2004.

מטבע הדברים, תיקים הנוגעים לעולם החרדי היו לא אחת על שולחן בית המשפט, חלקם באשר לעולם הרבנות הראשית ובתי הדין הרבניים וחלקם באשר לתקציבים ולנושאים אחרים, ועל כולם – נושא הגיוס.

הכרעות בית המשפט ובהן דעותיי שלי, היו מנומקות. ככל שמדובר בבתי הדין הרבניים מתאמץ בית המשפט לנהוג בהם כבוד.⁹ באופן קלאסי, עילות ההתערבות בפסקי הדין של בתי הדין הרבניים הן חוסר סמכות ופגיעה בצדק הטבעי. מעט בלבד מן העתירות מתקבלות, פעמים רבות שמגיעים בהידברות בתיקים להסכמה כדי להימנע מפסק דין, אולם להשיג תוצאה צודקת. סייע בכך תדיר היועץ המשפטי לשיפוט הרבני. עם זאת לפעמים אין מנוס מהכרעה. נושאים מרכזיים שעלו בהקשר זה היו נושאי עגינות חיה, קרי, נשים שבעליהן סרבני הגט עיגנו אותן לאורך שנים. נזכור, כי על פי ההלכה, רק הבעל יכול ליתן גט והדבר תלוי ברצונו. החקיקה הישראלית מאפשרת להטיל עליו סנקציות (שבחלקן דומות לסנקציות שפותחו בהלכה). גישתי – לעיתים גם במיעוט – הייתה ככל מקרה לעשות מאמץ משפטי ופרשני לסייע לעגונה החיה להשתחרר מכבלי המעגן, וכך בתיקים נודעים כגון הגט מצפת שהייתה פנייה לבית הדין הרבני לפתחו מחדש אחרי ששחררה האשה,¹⁰ ואנו לא אפשרנו זאת, או בתוך הרחקות דרבנו תם (הסנקציות על המעגן) לכיוון מורחב שנקט בית הדין הרבני.¹¹ במקרה של חליצה, הליך על פי התורה הנדרש לאלמנה שאישה המנוח לא הותיר זרע, על ידי אחיו של המנוח, כתבתי שאין מנוס מקיום ההליך – אך יש לעשות בצנעה ראויה ומכבדת, ללא פרסום ומבוכה קשה לאשה הנדרשת הלכתית לחלוץ את נעלו של האח ולירוק, כמות שאירע בבית דין חרדי מסוים.¹²

9 מגיעות לבתי המשפט העליון גם עתירות כנגד בתי הדין של העדות האחרות – המוסלמים, הדרוזים והנוצרים.

10 בג"ץ 9261/16 פלונית נ' בית הדין הרבני הגדול (פורסם בנבו, 30.3.2017).

11 בג"ץ 5185/13 פלוני נ' בית הדין הרבני הגדול (פורסם בנבו, 28.2.2017).

12 בש"א 6803/09 פלונית נ' לוי (פורסם בנבו, 27.8.2009).

עלתה שאלת קווי "מהדרין", האוטובוסים שבהם נעשתה הפרדה כפויה בין נשים לגברים.¹³ ההפרדה הייתה כדי להשביע רצונו של ציבור חרדי. בפסק הדין אומצו, לאחר גלגולים בהנחיית בית המשפט, המלצות של ועדה שכונן משרד התחבורה, שלפיה נאסרה כל הפרדה מוכוונת (כל שכן כפויה), אך ניתן מקום להתחשבות במבקשים לנהוג בעצמם הפרדה וולונטרית. הוספנו על ההמלצות, בין היתר, הוראה כי מפעילות תחבורה ציבורית יחויבו לקבוע בכל קווי האוטובוס שבהם יהיו "הסדרי מהדרין" שלט שיורה, כי "כל נוסע רשאי לשבת בכל מקום שיבחר (למעט מקומות המסומנים לאנשים עם מוגבלויות). הטרדת נוסע בעניין זה עלולה להיות עבירה פלילית". עם זאת לא מנענו המשך פתיחתה של דלת אחורית, תוך קביעת מועדי מעקב והסדרי פיקוח ואכיפה; הכול במטרה למנוע כפייה במרחב הציבורי, הפוגעת בשוויון וגם בכבוד. העובדה שבשנים שחלפו מאז פסק הדין לא הייתה, ככל הידוע לי, התדיינות בבית המשפט העליון בנושא זה, מעידה – דומה – על האיוון שנקטנו (עם חבריי השופטים ג'ובראן ודנציגר).

בנושאי תקציבים הייתה לעולם השאלה של הגינות ושוויוניות, בלי לפגוע כהוא זה בערך לימוד התורה, אלא בהשוואה לאחרים בציבור. אך הנושא הקשה ביותר היה ועודנו שאלת הגיוס. בנושא זה הייתי פעמיים ברוב שביטל חקיקה בשל השוויון;¹⁴ ודוק: אין עסקינן לאמיתם של דברים בשוויון ממש, ככל משפטו וחוקתו. אין באף לא אחד ואחת מן החוקים ומהצעות החוק הרלוונטיות הצעת שוויון כזה, הנתפס כלא ריאלי לעת הזאת. השאלה היא עד כמה מתקרבת החקיקה לרעיון השוויון – או שהוא נעשה פלסטר כליל. הגיוס שונה מכל שאלה אחרת, ואמרו כבר חכמינו, "מאי חזית דדמא דידך סומק טפיי", "מה ראית שרמך שלך אדום יותר [...]".¹⁵

אכן, יש גם חיילים שאינם קרביים (הייתי ביניהם), אך הם בידי צה"ל כליל מבחינת היחידה ומקום השירות העלולים להשתנות. אין בשירות כדי לגרוע מקיום לימודי התורה, ומכך שהחפץ בתורה, בוודאי העילויים שנפשם חשקה בה בחינת "והגית בו יומם וליילה", יוכל להמשיך לעשות כן, אם על פי מכסות או בדרך אחרת. אין בהסדרי הגיוס כדי לפגוע כל עיקר בכבוד התורה ובהשיבות לימודה, והשאלה היא כאמור קירוב הלכות מתוך הסכמה לאומית וחברתית. בעניין רסלר נזדמן לי לומר:

איני סבור שיש צורך להכביר מלים כדי לתאר את היותו של לימוד תורה אחד מערכה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית [...] הן בעיניהם של חכמי התורה, והן בעיניו של המשפט הישראלי, לא יתכן חולק כי ללימוד התורה מקום ייחודי, כחלק מזהות ותרבות – לצד היותו חלק מחובה דתית – של הפרט ושל הכלל בישראל.¹⁶

13 בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה, פ"ד סד(2) 530 (2011).

14 ראו עניין רסלר, לעיל ה"ש 7.

15 כבלי, פסחים כ"ה, ע"ב.

16 עניין רסלר, לעיל ה"ש 7, פס' י-יא לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) רובינשטיין.

העובדה שמרבית הציבור הערבי אינו משרת – ואף מציבור זה מצפה ההגינות, בעיניי, למצער לשירות אזרחי¹⁷ – אינה מהווה טעם ראוי לפטור חרדים מגיוס. לגביהם אין הסכסוך הערבי־ישראלי רכיב שיש להתחשב בו. גם ההתחלות הטובות שישנן לגבי גיוס החרדים, הן בחילות קרביים והן באחרים, כגון בחיל המודיעין, מראות שהדבר ניתן לעשותו. אולם עדיין ארוכה הדרך; נזדמן לחבריי השופטים ולי להידרש לכשל המוסרי העצום בהקשר זה במדינה שטרם הגיעה אל המנוחה ואל הנחלה, ורחוקה היא מחיים של איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, בנושא שלא היה צריך להיות חלק מן הקונוונקטורה הפוליטית אלא נטוע במחויבות לתת כתף למולדת בשעה שאחרים עושים כן, מבלי לפגוע כהוא זה בכך שדלתי תורה יישארו פתוחות תדיר, וייעשה מאמץ בצה"ל לכבד את אורח החיים החרדי.¹⁸

ער אני לביקורת החרדים על ערכי החירות והשוויון, כפי שהובעה למשל בספרו של בנימין בראון.¹⁹ השיח בנושא זה לא חדל מימי קום המדינה (אחרי שבמלחמת הקוממיות השתתפו חרדים בלחימה). ער אני גם לפער שעליו מצביע בראון בין "הדימוי של החרדים בעיני חלקים נרחבים בציבור הלא חרדי ובין דימוים העצמי [...]"²⁰, בין דימוי של סחטנות אינטרסנטית לבין ראיית השירות לעם ישראל בלימוד תורה כמסירות נפש. בראון גם מצביע על תמורות שעוברת החברה החרדית – בכאב, אך לא תוך התרסקות.²¹ כל אלה, כמו גם גוני החברה החרדית, אינם מוכרים דיים לציבורים לא־חרדיים. נחוץ כיבוד האוטונומיה החברתית הייחודית של החרדים על ידי הציבור הכללי, אך חיונית הבנה בכיוון ההפוך, מצד החרדים, במיוחד במישור הרגיש של הגיוס.

ח. היחס לבית המשפט העליון

עלי לייחד דברים קצרים ליחס העולם החרדי לבית המשפט העליון. כבר הזכרתי את ההפגנה ההמונית לפני קרוב לשני עשורים. תודה לאל, דבר מעין זה לא נשנה. אך הביקורת על בית המשפט, בדומה לחוגים דתיים, ימניים ושמרניים אחרים, לא חדלה. כמי שצפה בפעולת בית המשפט לאורך עשרות שנים וזכה לכהן בו למעלה משלוש עשרה שנים, אומר בפה מלא כי יש עיוות גדול בביקורת. בית המשפט אינו חסין מטעויות, וביקורת כשלעצמה היא לגיטימית. אך בית המשפט אינו "מהגג" כיצד לפגוע בעולם החרדי, על פי דימוי שיש המבקשים לבנותו. החלטותיו שקופות וממוקרות לכולי עלמא מייד עם חתימתן. קראתי אך מעט ביקורת מהותית מקצועית של ממש על פסקי דין שהחרדים היו מעורבים בהם, ובעיקר אנו עומדים מול סטראוטיפים שנתקבעו. תקוותי היא כי צמיחת שכבה (מרשימה, יש לומר) של עורכי דין מן העולם החרדי ובהמשך גם שופטים, כמות שכותב ד"ר חיים

17 עניין התנועה לאיכות השלטון, לעיל ה"ש 7, פס' ב לפסק דינו של המשנה לנשיאה (בדימ') רובינשטיין.

18 ש.ס.

19 בנימין בראון מדריך לחברה החרדית 276 ואילך (2017).

20 ש.ס, בעמ' 321.

21 ש.ס, בעמ' 322.

זיכרמן בכרך,²² עשויה בהחלט להביא לשינוי בדימוי זה, ודומני שגם ראיתי ניצניו בעבודתו השיפוטית. שמחתי מאוד, למשל, לראות פרקליט בן העולם החסידי במחלקת הבג"צים של פרקליטות המדינה.

ט. על הכרך

הכרך המרתק שלפנינו הוא ניסיון מוצלח להנגיש את המורכבות החרדית לקהל המרוחק ממנה. מגוון הנושאים הנדונים בו משקף בעיניי, בראש וראשונה, את הדילמות שבהן החברה החרדית חיה את חייה של מדינת ישראל, במונח המשמש בעולם המשפט האזרחי "ביחד ולחוד". ביחד – כי היא כפופה לחוקי המדינה ומשתתפת במערכת הפוליטית, והחיכוך היומיומי שלה עם שאר החברה הוא עובדה; לחוד – כי היא עדיין מסוגרת בחלק ניכר הימנה. במישור הפנימי מתמודדת החברה החרדית בראש וראשונה עם שאלות פרנסה, ככל שהיא מחזיקה באידאל של חברת הלומדים. היא כמובן חלוקה גם בתוכה, ואינה מעור אחד, אף אם הדבר מצטייר כך בעיני חלק מן הציבור. יש בתוכה מתונים יותר וקיצוניים יותר, ישנם "ליטאים", חסידים וספרדים, ואף בתוך כל אחד מאלה ישנם זרמים וקבוצות. כאמור, המורכבות הפנים-חרדית משתקפת אך מעט בציבור הלא-חרדי, אך בעולם האינטרנט, די להיכנס ברשת לאתרים חרדיים כמו "בחדרי חרדים" או "כיכר השבת" כדי להתרשם מן המורכבות.²³ בעיית הגיוס היא הקשה שבבעיות, כאמור. החברה החרדית נעשית שונה מזו שהייתה בעבר, אך ליבת ערכיה עימה, גם כנגד הרוחות המנסבות. התמורות שחלו, נזכור, מצויות בתחום היציאה לעבודה המהווה צורך חיוני, וכן בזיקה ללחץ הציבורי בנושא הגיוס. ועוד, אינן לכחד כי ישנם הברדלים משמעותיים מאוד בין החרדיות הישראלית לזו שבחו"ל ובמיוחד האמריקנית, שבה אין אותן הטבות שמקנה הכוח הפוליטי החרדי בישראל ויש גם מאפיינים סוציולוגיים אחרים.²⁴

לאחר פרישתי מבית המשפט העליון התבקשתי על ידי שרת המשפטים לעמוד בראש מועצה ציבורית מייעצת ליחידה לתיאום המאבק בגזענות, המתמקדת בגילויי גזענות במערך הממשל. יחידה זו בראשות עו"ד אווקה זנה, קמה בעקבות דו"ח ועדת אמי פלמור, מנכ"לית משרד המשפטים, שעסק בגזענות נגד יוצאי אתיופיה, אשר הוגש בשנת 2016 ואומץ בהחלטת ממשלה מאותה שנה. הוחלט להרחיב את מוטת המאבק גם לגילויי גזענות אחרים, כמו נגד חרדים, ערבים, יוצאי חבר העמים, כל מגזר והקשרו. המועצה מורכבת ממייצגי כל המגזרים הללו. לצערי, מתברר שהמאבק רלבנטי ונחוץ ורבה המלאכה, וראיתי לנכון להזכירו כאן.

- 22 חיים זיכרמן "משפט אחד יהיה לכם: העימות המשולש של החברה החרדית עם מערכת המשפט הישראלית" משפט, חברה ותרבות א 37 (2018).
- 23 ספרו של בנימין בראון, לעיל ה"ש 19, הוא מדריך ראוי מאוד לכך. וראו גם חיים זיכרמן שחור כחול-לבן – מסע אל תוך החברה החרדית בישראל (2014); חיים זיכרמן ולי כהנר חרדיות מודרנית – מעמד ביניים חרדי ישראל (2012).
- 24 ראו בהרחבה על כך בספרו המעניין של פרופ' חיים וקסמן: CHAIM I. WAXMAN, SOCIAL CHANGE AND HALAKHIC EVOLUTION IN AMERICAN ORTHODOXY 172-173 (2017).

כללם של דברים

החברה החרדית היא יצור מורכב ורבגוני, שאינו מעור אחד. אידאולוגיה ופרגמטיות, ישן וחדש, פער בין אידאליים לבין מציאות, משמשים בו בערבוביה; מסורת ועקרונות מתמודדים עם התפתחויות חברתיות ואילווצי הזמן, הפרנסה, ניהול המדינה והגיוס. העולם החרדי אינו סטטי; הוא דינמי, בקצב משלו. חברי הכנסת החרדים הם דוגמה לתמרון מוצלח למדי בין מקומם כחברי כנסת ישראל המחויבים לחוקי המדינה ולמסגרת הכללית שבה הם פועלים, לבין היותם שליחיהם של גדולי התורה והחברה החרדית. הם יודעים על פי רוב מלאכתם, יש מהם בחריצות יתרה (כמו – כדוגמה – ח"כ אורי מקלב, אך אינו היחיד).

המאמרים בכרך שלפנינו נוגעים בשאלות מס וממון, שאלות נשים ומעמדן, אנשים עם מוגבלויות, לימודי הליכה – שהם פתח לחיי פרנסה – לימודי אזרחות, שאלות של אוטונומיה קהילתית ועוד כהנה; כל אלה מעסיקות, כאמור, את החברה החרדית באופן גובר והולך, אם מהתפתחויות פנימיות ואם מלחצים חיצוניים. יש בחברה החרדית הרבה אורות – למשל עולם החסד, הצניעות, הלימוד המתמיד. יש גם צללים – ההסתגרות, מלחמות פנימיות (ישיבת פוניבז', ספינת דגל ותיקה, היא דוגמה לכך) ועוד. הרב ירוחם לוואוויץ, משגיח ישיבת מיר שהזכרנו מעלה, הטעים – עם הוגים אחרים בתנועת המוסר – את המידה של "נושא בעול עם חברו"²⁵, היא ראוייה להילמד תדיר.

האתגר לחברה הישראלית הכללית הוא הכלה, ניסיון להבנה. האתגר לחרדים גדול יותר: השתלבות בעבודה ובצה"ל תוך שמירה על ערכים ולכידות חברתית ומניעת שחיקה. אלה ואלה זקוקים להתבוננות, אלה ואלה זקוקים לסייעתא דשמיא.

